

TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL ME'YORLARI.

Jabborova Baxor Umrbek qizi

Urganch RANCH texnologiya universiteti

Annotatsiya: Asarda tilning birligi va rang-barangligi o'rtasidagi muvozanatga alohida e'tibor qaratiladi. Turkiy tillar tarixan keng geografiyada tarqalganligi sababli, ularning shevalari ko'pincha lingvistik jihatdan mustaqil tillar bilan chegaradosh farqlarga ega. Bu sharoit adabiy me'yorni tanlash, kodifikatsiya qilish va joriy etish jarayonlarini murakkablashtiradi. Tadqiqot, masalan, o'zbek, qozoq, o'zbek, qirg'iz va turk tillaridagi adabiy standartlarning shakllanishiga turli siyosiy tizimlar (Sovet ittifoqi va Turkiya Respublikasi)ning qanday ta'sir ko'rsatganini qiyosiy tahlil qilish orqali, lingvistik qarorlarning faqatgina til ichidagi omillar bilan emas, balki keng ijtimoiy-siyosiy kontekst bilan belgilanuvchi tabiatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, shevashunoslik, dialektologiya, adabiy til me'yorlari, til standartlashuvi, til siyosati, lingvistik xilma-xillik, kodifikatsiya, til rejalashtirishi, globalizatsiya.

Annotatsion:

The research pays particular attention to the balance between linguistic unity and diversity. Given the vast geographical spread of Turkic languages historically, their dialects often exhibit differences bordering on those between distinct linguistic systems. This complexity influences the processes of selecting, codifying, and implementing a literary norm. Through a comparative analysis of how different political systems (e.g., the Soviet Union and the Republic of Turkey) influenced the formation of literary standards in languages like Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, and Turkish, the work reveals that linguistic decisions are shaped not only by internal linguistic factors but also by broader socio-political contexts.

Keywords: Turkic languages, dialectology, literary language norms, language standardization, language policy, linguistic diversity, codification, language planning, globalization.

Аннотация:

Особое внимание уделяется балансу между языковым единством и разнообразием. Учитывая исторически широкое географическое распространение тюркских языков, их диалекты часто демонстрируют различия, граничащие с различиями между отдельными языковыми системами. Эта сложность влияет на процессы выбора, кодификации и внедрения литературной нормы. Посредством сравнительного анализа того, как различные политические системы (например, Советский Союз и Турецкая Республика) повлияли на формирование литературных стандартов в таких языках, как узбекский, казахский, киргизский и турецкий, работа раскрывает, что языковые решения формируются не только внутренними лингвистическими факторами, но и более широким социально-политическим контекстом.

Ключевые слова: тюркские языки, диалектология, нормы литературного языка, стандартизация языка, языковая политика, языковое разнообразие, кодификация, языковое планирование, глобализация.

Kirish:

Turkiy tillar – dunyoning keng geografiyasida tarqalgan, yuz millionlab soʻzlashuvchiga ega, boy tarixiy meros va murakkab lingvistik tuzilishni ifodalovchi tillar oilasidir. Ushbu tillarning asosiy xususiyatlaridan biri ularning katta ichki xilma-xilligi boʻlib, bu koʻplab sheva va lahjalar shaklida namoyon boʻladi. Ana shu xilma-xillikni oʻrganish – shevashunoslik (dialektologiya) ning, bir tomondan, ushbu tillar uchun umumiy va oʻziga xos adabiy meʼyorlarni shakllantirish va saqlash – adabiy til meʼyorlarining dolzarb masalasidir. Ikkala jarayon – tabiiy rang-baranglikni tadqiq etish

va ma'lum bir til modelini joriy qilish – o'rtasidagi murakkab, ba'zan qarama-qarshilikli munosabat til rivojining asosiy dinamikasini belgilaydi.

Metodologiya:

Sotsiolingvistika va til siyosati nazariyasi: Tadqiqotda tilning jamiyatdagi o'rni, kuch munosabatlari, davlat siyosati va tilning standartlashtirilishi jarayonlari (Haugen, Fishman) nazariyalari asos qilib olinadi. Turkiy tillarda adabiy me'yorning qaysi sheva asosida shakllanganligi va buning ijtimoiy oqibatlari tahli qilinadi. Kontakt lingvistika va lingvistik areallar nazariyasi: Turkiy tillarning bir-biri va boshqa tillar (masalan, slavyan, fors, arab, mo'g'ul tillari) bilan uzog tarixiy aloqalari, bu aloqalarning sheva differentsatsiyasi va adabiy til leksikasiga ta'siri o'rganiladi. Dialektologiya va tilning ichki tarixi nazariyasi: Shevalarning lingvistik xususiyatlari (fonetik, grammatik, leksik) va ularning adabiy me'yorga evolyutsion hissi tahli qilinadi. Tarixiy grammatika usullaridan foydalaniladi.

Natija

Tadqiqot shuni aniq ko'rsatdiki, deyarli barcha yirik turkiy tillarda adabiy me'yor sifatida tanlangan sheva siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazning shevasi bo'lgan. Bu qoida turli siyosiy kontekstlarda ham o'z kuchini saqlab qolgan: O'zbek tili: Sovet davrida Toshkent-Samarqand (asosan sart/chorvador) shevalarining o'rnatilishi. Turk tili: Turkiya Respublikasi tomonidan Istanbul shevasining standart sifatida rasmiylashtirilishi.

Qozoq tili: Adabiy me'yorning asosan dastlab qipchoq, keyinroq o'rta juz shevalari asosida shakllantirilishi.

Bu jarayon tabiiy emas, balki "yuqoridan pastga" amalga oshirilgan til siyosatining natijasidir. Natijada, boshqa yirik sheva guruhlari (masalan, o'zbek tilidagi qipchoq shevalari yoki turk tilidagi qora dengiz va sharqiy Anatoliya shevalari) dastlabki o'rnini yo'qotib, ikkinchi darajali holatga tushib qoldi.

Muhokama

Turkiya modeli (kuchli konsolidatsiya): Turkiyada 1920-yillardagi til islohotlari Istanbul shevasini mustahkam adabiy me'yor va yangi milliy identifikatsiya tayanchiga aylantirishga qaratilgan edi. Bu tilni leksik (arab-fors unsurlarini kamaytirish) va grafik (lotin alifbosiga o'tish) jihatdan qayta qurishni o'z ichiga olgan jarayon bo'lib, jamiyatning yuqori qatlamlarida keng qo'llab-quvvatlandi. Bu model milliy davlat qurilishining bir qismi sifatida juda kuchli markazlashtirilgan standartga erishdi. Markaziy Osiyo turkiy tillari modeli (konturlangan konsolidatsiya): Sovet davrida, o'zbek yoki qozoq kabi tillar "milliy tillar" sifatida rivojlantirilsa-da, bu jarayon bir vaqtning o'zida markaziy rejalashtirish va rus tilining ustunligi doirasida amalga oshirildi. Natijada, adabiy me'yor shakllandi, lekin uning shevalar bilan munosabati va ta'sir doirasi Turkiya modeliga qaraganda ancha murakkab va ba'zan zaifroq bo'lib qoldi. Mustaqillikdan keyin ana shu tillarda adabiy me'yorni qayta ko'rib chiqish (leksikani tozalash, alifboni o'zgartirish) jarayonlari boshlandi.

Xulosa

Turkiy tillar oilasida shevashunoslik va adabiy til me'yorlari o'rtasidagi munosabatni o'rganish nafaqat tilning ichki taraqqiyotini, balki keng ijtimoiy-siyosiy kontekstda milliy qurilish, madaniy identifikatsiya va global o'zaro ta'sirning murakkab dinamikasini tushunish kalitidir. Ushbu tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarni isbotlaydi: Turkiy tillarda shevashunoslik va adabiy til me'yorlari o'rtasidagi munosabat "o'lik" yoki "tirik" tillar o'rtasidagi ziddiyat emas. Bu, aksincha, bir tilning ikki yuzi – uning birlik istagi va xilma-xillik haqiqati o'rtasidagi doimiy dialogdir. Bu dialogni muvaffaqiyatli boshqarish, tilning nafaqat vositasi, balki turli madaniyat va dunyoqarashlarning ko'zgusi sifatida rivojlanishini ta'minlaydi. Turkiy tillarning kelajakdagi muvaffaqiyati ularning boy va rang-barang o'tmishini inkor qilmasdan, uni zamonaviy dunyoning chaqiriqlariga moslashtira olish qobiliyatida yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hozirgi o'zbek adabiy tili (1980). O'qituvchi nashriyoti.

2.Bo‘ronov, J., & Doniyorov, H. (1971). O‘zbek xalq shevalari lug‘ati.

3.Qo‘ng‘urov, R., & Shukurov, S. (1992). O‘zbek tili orfografiyasi.